

ZENGŐ PÉTER

Halálon nőtt büszkeség. A fájdalom szerepjátékai

(Németh László: Gyász)

Összefoglalás ♦ *Mindannyian átéljük már, hogy egy társadalmi közeg képmutató: miközben elvárásait az egyénnel szemben érvényesíti, tudja, hogy számon kérő tagjai is normaszegők. Milyen hatással lehet ez a fájdalomból, veszteségélményekből felépülni, gyógyulni vágyó, megfelelni igyekvő lélekre? Miért válhat kirekesztetté maga a normakövető?*

Németh Lászlót kislányának halála és rokonságának gyászélményei is írásra ösztönözték. Művében (1930–1935) az anya görcsös gyászba kapaszkodását a közösség szerepelvárásai és a megbántott önérzet is provokálja. Ha a szociokulturális környezet támogatása nem megfelelő, a személyiség fejlődése tévutakra jut.

1. „EL NE OLVASD!” – KELETKEZÉSTÖRTÉNET

„Az én epikai hitelem a társadalmi helyzet, a családi kapcsolatok, az egyéni sorsok alakulása”¹ – írja a Gyász szerzője.

Némethék 1930 tavaszán veszítették el hároméves kislányukat, Pocót (Németh Gabriellát). Az író szilasi unokanővére, Pethes Zsófia az első világháborúban elesett férjét, majd agyhártyagyulladásban elhunyt kisfiát gyászolta. Bár többen megkérték, nem ment újra férjhez. Családjával összeveszett, az életből kiszorult. „Azóta egyszer találkoztam vele a temetőben, sovány volt, szikár s még mindig szép. A sírkőről beszélt, amelyet a fiának akar állíttatni. Éreztem rajta, hogy már gyenge az igazi szenvedésre, de a büszkesége holtomiglan gyászt kényszerített rá. Figyelmeztettem, hogy még mindig fiatal; egy fél-elégedett mosoly suhant át az arcán s rögtön utána a keserű, elutasító nevetés. Ha gramfonlemezre vették volna fel, akkor sem hallhatnám tisztábban a hangját. Amikor kislányom meghalt, a gyorsan

¹ Németh, 1985b: 294. 1. még: „Én az életből nem annyira egyes alakokat veszek át, a jellemeket [...] elég önkényesen alakítom; amire az én biztonságérzetemnek szüksége van, az az élet szövődése, emberek elhelyezkedése családban, társaságban, közösségben, nem az egyén alak- és alkattana, hanem a társadalom hisztológiája.” (Németh, 1981 319.)

elviharzó első szenvedés után magamon is érezni kezdtem a gyász képmutatását. Fájdalmunk nem tud megfelelni önérzetünk követelésének, összetörtek akarunk lenni, amikor a szívünkben szélcsend van. Megértettem, hogy a gyász fiataloknál, bizonyos időn túl, a büszkeség betegsége [...].”²

A regénybeli szereplő és az életből vett modell viszonya Némethnél a(z) (ön)leleplezés és feltárulkozás szándékával, de a felismerhetőség „büntudatával”³ is telített, természetesen eltávolítja magától az önként adódó megfeleltetéseket:⁴ *„bár első s akkor egyetlen gyermekünk halála bizonyára a legnagyobb csapás volt, amely odáig ért, a lehetőség, hogy a gyászba Kurátor Zsófiként bezárkózzam, még az első időben sem merült fel, s amikor a regény írásához hozzáláttam, már egy másik gyermek mozgását figyeltük a dobszerűen megfeszült, tágvénás bőr alatt. [...]*

De ha a gyermekhalál nem is vált tüskés tokká a lelkem körül, a büszkeségbe zárkózás, ami feltevésem szerint az új házasságot elutasító asszonyt gyászában rögzítette, ha más okokból is, de egész életemen át, s ebben az időben különösképpen fenyegetett.”⁵ „Mint Kurátor Zsófit, engem is akkoriban rekesztett ki, kezdett kirekeszteni ez a magunknak ártó érzés a világból [...].”⁶

² Németh, 1981: 53–54. A szerző maga írt értelmező bevezetőt műve elé. Erről, a műértést, a befogadói újraalkotást befolyásoló gesztusáról l. Simon Gábor: A vállalt illetéktelenség... (2009) c. írását.

³ „A Gyásznak azonban már azzal a szándékkal álltam neki, hogy a gyászába csavarodott parasztasszonyban a magam gyászában felismert «képmutatást» leplezzem le.” Másutt: „Éppilyen büntudattal kerültem egyik unokanővéretem, a Gyász hősnőjének modelljét is, aki fiatalon a harctéren veszítette el az urát, s agyhártyagyulladásban a fiát, s hosszú évekig olyasformán zárkózott el az új házasság elől, mint az én Kurátor Zsófim. «El ne olvasd – mondta neki a húga, a Gyász olvasásától feldúltan –, mert nem lesz nyughatásod többet az életben.» Elolvasta-e, nem tudom, de én, amikor tavaly, a könyv megjelenése után húsz esztendővel, egy temetésen váratlan szembe kerültem vele, a magam bűnét kerestem a szétment archban, s bizony, elfuserálódott életében.” (Németh, 1981: 54., Németh, 1985a: 317.)

⁴ „Nálam azonban egy különös körülmény súlyosbítja a mű és a modellek viszonyát. [...] A Gyász Kurátor Zsófija például elég kevésbé hasonlít modelljéhez, nem is ismertem annyira, hogy vívódásaiba láthattam volna; a család azonban, amely büszkeségén és becsületérsén át gyászába tokolja: az életből kiemelt összefüggő szövet, tagjai olyan viszonyban voltak egymással s a makacs özvegyel, mint Zsófi és családja.” (Németh, 1985a: 319.)

⁵ Németh, 1985a: 322–323.

⁶ Németh, 1981: 55. Nem pusztán az irodalmi közéletéről van szó, hanem minden, az értéket az érdekekkel szemben következetesen képviselt kiállásról, s a törvényszerűen bekövetkező konfliktusok következményeiről is. L. még: „A parasztasszony vad gyászában ez a száműző büszkeség talált szócsövet, Szophoklész nőalakjaiban pedig bátorítót s egyben klasszikus fékezőt, hogy a megütött hangot vállalni merjem [...].” Németh, 1981: 55.

A Kurátor Zsófi alakjával ábrázolt, a fájdalomra felelő gögös-büszke tartás kifejezésére az író-orvos a szophoklészi Élektra-mítoszt⁷ használja fel. Szophoklész értelmezésében Élektra az engesztelhetetlen és bosszúálló gyász képviselője – az értetlen-idegen környezetével harcra kelő, a hűtlenségen elégtételt vevő ideál pedig kétségkívül lenyűgözte Németh Lászlót.⁸

Van azonban egy rejtettebb kérdésselvetése⁹ is a Gyásznak. A társadalmi „szövet” a regényben az 1930-as évek elejének mezőföldi magyar paraszttársadalma. Hogyan viszonyul egy zárt közösség a tagját ért traumához? Milyen lehetőségeket, megoldási modelleket nyújt a fájdalom feldolgozására, a továbbélésre?

A regényszerkezet 11 fejezete három nagyobb egységre tagolható, amelyek élén egy-egy haláleset katalizálja tovább Kurátor Zsófi gyászát. A regényidő nagyjából két és fél éve többszövevényre a szabad függő beszéd narrációjával kerül elénk: hol közvetve, hol közvetlenül érzékeljük a szereplők gondolatait Zsófi tudatán átszűrve.¹⁰

2. HÁROM HALÁL

2. 1. A férje halála

„... a szerep az ember mentsvára, s olykor a látszat mögött óvhatjuk meg szívünket.”¹¹

A mű kezdetén, április végén Kovács Sándor már halott: egy február eleji körvadászaton szenvedett halálos balesetet. A múltbéli tragédia, a férj alakja a trauma enyhültével, tavasszal így idéződik fel Zsófiiban: *„már erőltetni kellett az eszét, hogy arra a napra, s ami azelőtt volt, vissza tudjon emlékezni. [...]sokszor még az ura arcvonásait sem bírta visszaidézni. Ilyenkor hálátlannak és gonosznak érezte magát, s az esze belefáradt az erőltetésbe.”* A fiatalon özvegygé lett asszonytól még szülei is a *sorssújtottaknak járó idegenkedő tisztelettudással* húzódnak el, ő pedig *„lelkiismeret-furdalást érzett, hogy nem*

⁷ *„De tovább kell mennem: a pszichológiai indíték, a büszkeség leleplezése még mindig nem a legmélyebb hajtóereje ennek a regénynek. Az 1930–31 közti idő – az a két év, amelyben a Gyász keletkezett – görög tanulmányaim kora, [...] – az igazi, életre szóló élmény azonban Szophoklész volt.”* (Németh, 1985a: 323.) Élektra alakjához: Tótfalusi, 1993: 75.

⁸ L. ehhez Bálint, 2009: 88–89., és Bálint, 2004: 7–8.

⁹ *„A műben feltörő geológiának azonban még mindig nem vagyok a mélyén. Szophoklészben engem a kidolgozott redők alatt ott feszülő archaikum vonzott, mintha Olympia szobrai elevenedtek volna meg s kezdtek volna szónokolni. S nem ez az archaikum működik-e a külsőségeiben érthető s világossá vált paraszti életben is?”* (Németh, 1985a: 324.)

¹⁰ *„... a lét valódi, konkrét szintje a mások érzéseiben és gondolataiban való létezés.”* (Angyal, 2001: 245.)

¹¹ Németh, 1999: 1671.

találta meg magában azt a nagy fájdalmat, amelynek az ácsorgó emberek idegenkedő csodálata szólt. [...] a magabúsítás egyre nagyobb fáradtságba került, hozzá szokott viselkedése és érzései közt ehhez a kis hazugsághoz, megtanult érzés nélkül válaszolni a fájdalmas tekintetekre és siránkozó biztatásokra, csak arra vigyázott, hogy mint «fiatal özvegy»-et meg ne ítéljék. Szégyenkezéséből annyi maradt csak meg, hogy ritkábban ment ki az utcára, ahol mindenki a gyászát tartotta elé.”¹² Idővel a férj hibáit is szégyen nélkül értékelte: „vissza-visszaemlékezett esetekre, amikor durván beszélt vele, egyszer azt mondta, beléd rúgok. Különösen az fájt most utólag, hogy az anyját, ezt a nagy, tunya asszonyt jobban tisztelte, mint őt [...]”¹³ Az anyósa portáján és a gyermeke körül megélt tevékenységi láz mellett észreveszi a férfiak kezdődő érdeklődését, a gyászév felénél már – ahogy arról éles narráció-váltással értesülünk – színes ruhái viselésére gondol.

„Őszre kitört anyósával a háborúság, s elakadt a felejtés lassú hegesztő munkája is.”¹⁴ Inkább vélelmezhető azonban, hogy a feldolgozás egészségesen befejeződött.¹⁵ Erre utal a fenti jelenségek közül több is, így például a férfiak figyelmének jóleső tudomásulvétele. Az új konfliktust az okozta, hogy az anyós egyben kívánta tartani az örökségföldet a másik fia és Zsófi között kötendő új házassággal, egyben éreztetve azt is, hogy nem nagy tisztesség, ha két fiának egy nő jut. A szülői házba való menekülési út Zsófi számára „lezárult” húga közelgő házasságával. Végül a hozománypénz és az örökség töredékéből a falu peremén megvett kis házba menekült a „holt” az élők elöl – mérhetetlenül felzaklatva az öreg Kovácsné híresztelése, pletykái, stigmatizációja miatt, amelyek aztán visszhangra találtak a faluközösségben és anyjában is: „Mert itt nem az igaz, ami igaz, hanem amit mondanak.”¹⁶

¹² Németh, 1981: 58., 60. Jóllehet a gyászt megélte, reakciói akkor a tragédiának megfelelőek voltak: „Mondják, úgy viselkedett, mint az eszeveszett, le akarta szagatni magáról a ruhát, s le kellett fogni, mert indult, hogy megöli a Sömjént, akit az ura haláláért okolt. [...] Derengett benne valami, hogy amint az urát mosdatták, ő egyszerre csak sikoltozni kezdett, az udvarra rohant, s emberek birkóztak vele a hóban.” Németh, 1981: 59.

¹³ Németh, 1981: 63.

¹⁴ Németh, 1981: 63.

¹⁵ L. ehhez Bálint, 2012: 5.

¹⁶ Németh, 1981: 83. „Őtöle holtáig náluk maradhatott volna, de ezek a Kurátor lányok mind ilyenek, még a gyászidőt se várja ki, nem lehet el férfi nélkül.” „– Ládd-e, pedig a népek azt beszélnek, neked is vóna, aki kőne. [...] Gonosz gyanú sunyított az öregasszony szája körül s az el-elkapott tekintetében.” (Németh, 1981: 71., 82–83.) L. ehhez: „Aki a szerepe szabályai szerint él: erkölcsös. Aki az egyénisége parancsai szerint akar élni: erkölcstelen. A lelkiismeret se más, mint a mások belénksugárzott ellenőrzése: a figyelem, hogy megfelelünk-e szerepeinknek. Voltaképp a legreménytelenebb, de legbámulatraméltóbb heroizmus is: az egyéniség álláspontját védeni a szerep parancsaival szemben.” (Németh, 1999: 1671.)

A Zsófi számára képmutatóan játszott gyászszerep csak egy ideig védi becsületét, az elvárt viselkedésnek való megfelelés, a gyászév rítusának külsőségeiben is hangsúlyozott betöltése, s a védelmül választott, fokozott izoláció sem bizonyul elegendőnek. A Mari húga és Balázs csendőrőrmester látogatásai körüli megszólások és testvérféltékenysége viszont-vádaskodásba fordítja, rokonságát maga mellől elmarja, mindezekkel pedig tovább növeli magányát egy év körüli kisfiával. Az özvegy reakciói saját maga számára is világosan eltúlzottak és szélsőségesek.¹⁷ A kifogástalanság vágyott képe, és hogy ezt mások elismerése által minduntalan megerősítve¹⁸ lássa, további paradox válaszlépésekre készíti.

Pordánné Pestre szakadt özvegy úriasszonyát *börtönőrnek, pesztrának*, öngazolásul veszi magához: „*Úgy várta őt, mint kegyetlen, földöntúli hatalmat, akinek mindenét oda kell dobnia, csakhogy árnyékából büszkén nézhessen a világ szemébe. A Lakó volt az erény, aki mindörökre ráteszi az ő zavaros özvegységére a csontos kezét, s az igazán erényes emberek makacs elszánásával követelte, hogy minél előbb rávesse az árnyékát, megfojtsa, tönkretegy. Amikor Kiszeláné végre beköltözött, szálláscsinálója, a mitológikus Kiszeláné már rég ott lakott [...].*”¹⁹ Zsófiiban egyszerre van jelen az autonómia igénye, és az azonosulásra törekvés.

A Kiszelánéval közös kibeszélő monológokban a parasztasszony integrálatlan indulatai környezete szereplőinek leértékelésében, a kivetítésben, a valóság sértődött átszínezésében, az önmaga által is betegesnek ítélt játékokban nyilvánul meg: „*ő maga is érezte, hogy nem igazak. De amikor annyira megkönnyebbedett tőlük! [...] meghajszolt gyűlölete szinte kipihente magát.*”²⁰ Az elhárítás-elfojtás²¹ mellett a pótkielégülés jelenti énvédő mechanizmusainak másik jellemző elemét. Ennek egyik legkülönösebb formája az ura retusált képéből emelt „házioltár”. Kovács anyósának a férj kriptája körüli komiszkodása hajszolja bele ebbe az újabb elhúzódásba Zsófit: a temető helyett otthon létesít emlékhelyet. Furcsa bálványimádás veszi kezdetét, a kultusz része az urával megélt szegényes élményvilág továbbköltése, a retusáláshoz hasonló tulajdonképpeni hamisítás, kitalált és torzított történetek

¹⁷ „Csak a sérelem nagyságát érezte, és sértődően szavakkal hányta be a jelenet emlékét, túlozta a rágalmakat, hogy annál jobban elmosódjék benne annak a kis melegségnek az emléke, amelyet az őrmester tréfás szeme olvasztott föl benne.” (Németh, 1981: 85.)

¹⁸ „No, hát én sem hallottam még semmit – jegyezte meg orvul Zsófi. – Eddig még nem akadt olyan piszkos szájú, aki hibát talált volna az életemben. Hiszen a koporsó négy deszkája közt sem lehet tisztességesebb valaki, mint én.” (Németh, 1981: 89.)

¹⁹ Németh, 1981: 101–102.

²⁰ Németh, 1981: 109.

²¹ Kemenes Géfin László más értelmezésben a rivális apafigurával szembeni féltékenységet találja Zsófi indulatai, elfojtása és vágykielölő álmái mögött. (Kemenes, 1998: 173.)

költése, amelyeket mesékként ad tovább egyre kelletlenebb, ezektől húzódozó kisfiának. Regresszív jegy ez, amely a felejtésből visszafordítja egy maga erőltette új függőségbe.²²

Pótkielégülésül vágyteljesítő álmai jelentkeznek, előbb férjével, majd Kiszelné léha fiával, Imrével. Mindezekből érett megküzdési stratégiái²³ hiányára következtethetünk. Sanyikát pedig hol ingerült türelmetlenséggel, hol viharos szeretetrohamokkal kezeli. A gyerek elidegenedik tőle, egyre inkább a szomszéd Irmájában talál pótanyára, elcsatangol, majd az egyik ilyen útja során súlyosan megbetegszik.

2. 2. A fia halála

„A klinikai képet, a neurotikus zavar viszonylag felületes rétegét nem az annak alapjául szolgáló neurotikus konfliktus, hanem az arra adott reakciók uralják.”²⁴

A konfliktusok feldolgozási módjait kutatva Stavros Mentzos pszichoanalitikus szemléletű művében a szomatikus orvoslás, a láz és az allergia példáján mutatja be, hogy a szervezetre sokszor veszélyesebb maga a reakció, mint annak kiváltó oka. A védekező rendszer jó szándékú válaszai gyakran maguk válnak életveszélyessé. (Az allergiás tünetek és

²² „Másokból levezetett identitásról akkor beszélünk, ha pl. egy nő kizárólag a gyermekéhez vagy a férjéhez való viszonyból határozza meg magát. Az egészséges élethez autonóm identitásra van szükség.” (Kast, 2000: 158–159.)

²³ Ezek között a szublimációt, a humort, a pozitív altruizmust és az askétizmust sorolja fel a pszichiátria magyar kézikönyve. (A pszichiátria..., 2009: 102.)

²⁴ Mentzos, 2003: 131.

„Neurózis”, ill. „neurotikus zavarok”: az idegek megbetegedésére használt kifejezések a mindennapi gyakorlatban, azonban a DSM – IV-től már nem szerepelnek a pszichiátriai zavarok amerikai klasszifikációjában. A BNO – 10-ben az F40-48 kódtartományban találkozhatunk hasonló tünetleírásokkal: stresszhez társuló szomatomorf zavarok, ill. viselkedészavarok, amelyek társulhatnak fiziológiai zavarokkal és testi tényezőkkel.

„Neurotizál”: érzelmileg ingatag, instabillá tesz.

A pszichiátria magyar kézikönyvének (2009) neurózis-definíciója: „A viselkedés, az élménymód és a vegetatív idegrendszer tartós, többnyire progresszív zavara, dinamikáját elsősorban a személyiség szerkezete és nem a kiváltó esemény szabja meg.” (A pszichiátria..., 2009: 871.)

DSM: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*: A pszichiátriai rendellenességek diagnosztikus és statisztikai kézikönyve, 2013-tól az 5. kiadás van érvényben. Magyarul I. A *DSM-5 diagnosztikai vizsgálat zsebkönyve* (2013).

BNO – 10: A betegségek nemzetközi osztályozása, I. *A betegségek...*, 2010.

A DSM – 5 és a BNO – 10 között a szimptomák leírásában és a kóroktanban eltérések vannak. (A pszichiátria ..., 2009: 866., 871.)

a láz is bizonyos értelemben a szervezet túlvédekezései, amelyekkel olykor nagyobb bajba sodorja magát, mint annak előtte volt.) Nem maga a konfliktus, hanem annak hibás feldolgozási módja a neurotizáló. A megküzdést pedig az én (szelf) érettsége, tanult mintái és környezete határozzák meg.

Mentzos Freud nyomán írja, hogy ha a neurózis például a konfliktusról szóló beszéd, sírás vagy bosszú formájában sikeresen oldódik, nem jön létre zavar a feldolgozásban, a múltbeli sérelem nem lesz a jelenben is ható akadály. Ha ez a folyamat sikertelen, akkor az elfojtást indukál, központi, egzisztenciális elbizonytalanodást, frusztrációt okoz. A személyiség autonómiáját, biztonságát ért sérelem elhárító mechanizmusokat mozgósít a szorongás elfojtására, annak érdekében, hogy ne jöjjön létre újabb traumatizáció. A megoldatlan konfliktus sok esetben rögzül, és a szenvedés újabb forrása lesz. „*A neurotikus zavar a szó orvosi értelmében nem betegség, hanem hibás személyiségfejlődési folyamat illetve annak következményei.*”²⁵

Zsófi túlreagálásai, 'csak azért is' természete, lelki vérzékenysége nárcisztikus²⁶ színezetű személyiségvonásra utal. Konfliktusokra adott válaszai nem kiutat, inkább

²⁵ Mentzos, 2003: 105. Ebben a gondolatkörben alap- vagy központi konfliktusokról (ilyen pl. az autonómia-függés), illetve továbbgenerált konfliktusokról beszélünk. Természetesen a pszichológia és a pszichiátria fogalomkészletéből vett kategóriák itt nem diagnoszisos, inkább értelmezési keretet jelentenek a mű megközelítéséhez, élményvilágának feltárásához.

„*Személyiség: A viselkedésnek, gondolkodásnak, érzelmeknek jellegzetes, tartós mintázata, amely meghatározza a személy környezethez történő alkalmazkodását.*” (Kopp, 2009: 532.) A személyiségzavar „*a belső élmények és viselkedés olyan átfogó, tartós és rugalmatlan mintája, amely jelentősen eltér az egyént körülvevő kultúra elvárásaitól.*” (Comer, 2000: 158.) Az Orvosi pszichológia megfogalmazásában az a jelenség, amelyben „*hibás alkalmazkodást eredményező személyiségvonások rögzülnek, és ezek az élet során ismétlődő maladaptív problémamegoldó stratégiák révén krónikus alkalmazkodási nehézségekben jelennek meg az egyénnél.*” (Kopp, 2009: 131.)

²⁶ Nárcisztikus: a felszínen független, valójában megerősítés-függő, alacsony empátiás indexű, perfekcionista igényeket támasztó, szélsőséges rajongásra, leértékelésre egyaránt hajló személyiségvonás. „*A nárcisztikus személyiségzavar a személyiség egyfajta patológiás működése, amelynek középpontjában önmagunk elfogadott és el nem fogadott aspektusainak, tulajdonságainak integrálatlansága áll.*” (Bálint, 2004: 15–16.) Zsófi sokszor tapasztalható sértett elhúzódása jellegzetes „nárcisztikus visszahúzóadás”: „*Nárcisztikus személyek a realitással való konfrontációból adódó sérüléseikre gyakran sértett visszahúzódással reagálnak, és ezzel elkerülik a további konfrontációt.*” „*Jung szerint a neurotikus nem a konfliktustól betegszik meg, hanem annak elkerülésétől.*” (A pszichiátria ..., 2009: 871.)

zsákutcát, újabb sérüléseket implikálnak. A várható újabb „kudarca”, veszteségre, kislia betegségére tagadással reagál,²⁷ illetve truccol a „kuvikoskodó” Kiszelánéval.

A falu számára a gyászt szigorú szokásrend szabályozza, amelyhez a fájdalom kimutatása és közösségi megélése is hozzá tartozik: „*A tornyai doktor ítélete hamar szétfutott a faluban. Kurátorné most nem szedte rendbe az arcát, mint máskor, ha az utcára ment, s nem tartotta be a lépéseknek azt az ütemét, amellyel egy öregasszonynak mennie illik. Hagyta, hogy szétszaladt vonásain görögjenek a könnyek, berlinerjét görcsösen fogta össze a mellén, mint szokása volt, s hol szaladt, hol megállt, cugos cipői előre-hátra csúsztak a sárban. Szoknyája sarkát nem fogta föl, inkább hagyta, hogy fölverje a csatak, s akadozó lélegzete különös csukló hangban találkozott fojtott zokogásával. Kurátorné máskor is volt hasonló lelkiállapotban, mint most. Amikor az urát a vincellérnével rajt érte [...]. Most is meg tudta volna fékezni magát, **most azonban ez volt a rítus** [...].”²⁸*

Zsófi viszonya a haldokló gyermeke testéhez lelkiismeretfurdalással, büntudattal telt idegenség,²⁹ a beteglátogatók pedig odaszegeznek őt és Sanyikát a gyászos színpadára ennek a látványosságnak.³⁰ Anyósának, az öreg Kovácsnének vizitációja unokája halálos ágyánál a közlő tragédiát ürügyül használó érdek: „*mint akinek tisztességből el kellett jönnie, de a méltóságát fájdalomában is meg akarja védeni. [...]. Valamivel még meg akarta alázni vagy meg akarta hatni ezt a gögös menyét [...]. Szegény Sándorom megfordulna a sírjában, ha máshova tennéd – s itt elsírta magát, s hirtelen a mellére rántotta Zsófit. Zsófi értelmetlenül állt az anyósával szemben, nem is tudta felfogni, hogy a kriptáról van szó [...].”³¹*

²⁷ „Zsófi meggzavarodva ugrott az ajtóhoz, mint aki testével akarja eltakarni az anyja elől a szobát. [...] Úgy érezte, hogy az egész szoba az ő bűnével van tele.” (Németh, 1981: 150.)

²⁸ Németh, 1981: 191–192. (Kiemelés tőlem, Z. P.)

²⁹ „A felfújódott bőr szürke-kék árnyékai szétdúlták az ismerős arcot, melyet Zsófi a hajnali ébredésekkor maga mellett annyira megszokott. Egy kis emberi szörnyeteg foglalta el a régi Sanyi helyét. – Borzadok a tulajdon testemtől, a haldokló gyermekemtől! – zsörtölődött dobogó szívével; de ez a rémület egyre féktelenebb lett.” ; „– Vegyél magadhoz, úgy félek – s belekapaszkodott az anyja kezébe. Zsófi testén borzalmas, jeges iszonyodás táncolt. Most a sötétben csak azt érezte, hogy egy haldokló, egy omló, rothadó test az, amelyik hozzá kérezkedik. Lefejtette a gyerek kezét a kezéről, s minden erejét összeszedte, hogy elég szelíden tudjon felelni. – Nem lehet, kis szívem, csak próbálj elaludni. – Sanyikának talán nem volt ereje az akarathoz ragaszkodni. Talán valami titkos módon, mellyel a haldoklók az értelmi képességüket meghaladó dolgokról is tudomást szereznek, megértette, hogy ő végleg elszakadt az emberektől, s ezután egyedül kell fekiüdni mindörökre.” (Németh, 1981: 196.)

³⁰ „– Anyu! – nyöszörögte – anyu! – [...] – Minek vannak itt? [...] – Ez a sok ember – nyöszörögte a gyerek, s görcsösen anyja kezébe kapaszkodott ...” (Németh, 1981: 201.)

³¹ Németh, 1981: 200–201.

Fájdalmában, indulataiban (projekcióiban) eluralkodnak a téves interpretációk: „A szomszédék Irmije szorult az ajtó mellett a falhoz; vézna testét egy duplán hajtott vasalóruhába takarta, melyet vékony ujjai a remegéstől alig tudtak a mellén összefogni. Hosszú, keskeny fejét az alázattól félrefordította, s egy gyöngye mosolygással próbált úrrá lenni kéken reszkető ajkain. Szürkekék szemei állatian esedeztek. – Ne haragudjék az asszony, hogy ilyenkor zavarok. Nappal nem merek. Ezt a kis jószágot hoztam át a Sanyikának, együtt csináltuk aznap, amikor rosszul lett. Még olyan józűeket nevetett rajta. Mondom, talán örül neki. S ha én is megnézhetném. Nem baj, ha alszik is. – A vasalókendő széthajolt s a fehér rékli alól egy furcsa kis jószág került elő. Egy darab fa [...] Zsófinak azonban ez a primitív gyalogos minden vérét a szívére hajtotta. Hogy ő ezt a fia ágyára tegye? s ha fölbred, megmondja, ki hozta? Talán nem is kell megmondania: Sanyika mosolyogni fog. Elhúzza még egyszer a szederjes meredt ajkait. Ezt ne érje meg ez a gyerekgyilkos.

– Nincs annak már szüksége erre – mondta gögösen, s megfordulva bement, nehogy kiüsse kezéből a bábut s utána őt magát, a nyomorékot. [...] – Zavard el innen ezt a púpost – mondta a benyitó Marinak. – Meg ne lássam őt többet itt. Kitépem a haját, ha át mer jönni. Megrontotta a gyereket, s még ide mer pofázkodni.”³²

A gyászolók konok kíváncsiságára konok nonkonformitása, gögös gyászalakítása felel. A halál és a szertartás a görög sorstragédiák világát idézi magyar miliőben. Szereplői a siratóasszonyok, a rokonság (a Kar), a koporsóvivő legények, a pap, a gyászolók. A díszletek a megállított óra, a szempénz, a letakart tükör, a fekete posztó, a gyertyák. A szerepekhez a szövegek előre megírtak, a fájdalom kifejezésében egyéni formáknak nincs helyük.

„– Istenem, kis unokám, hát mégis itthagytál minket – bűgött fel az öreg Kurátornéból az ismerős ige, melyet annyiszor hallott, s annyiszor ejtett ki hosszú élete alatt. S ettől a jajszótól, mint valami **karvezető** jeladásra, a többi asszony is felzokogott, ... s a kis társaság, mely előbb a beteg fölött arról tárgyalt, hogy a Kovácsné rákerüljön-e a gyászjelentésre, nagy fölindulással esett neki a sírásnak.”³³ „Ahogy Kurátorné kilépett az ajtón, elsírta magát s fölkiáltott: – Jaj, édes unokám. – Zsófi tudta, hogy most neki is el kellene kiáltania magát: –

³² Németh, 1981: 197–198.

³³ Németh, 1981: 205–206. (Kiemelések tőlem, Z. P.) A nyelvi megfogalmazás érzékelteti a színpadszerűséget. Már korábban, Sanyi elsiratásakor is így érez Zsófi: „Egy felcsukló asszony nyakában ő is elpityeredett, de nem tudta, honnét fakadtak ki ezek a könnyek; a lelke is zsibbadt volt, mint a válla, s a tulajdon reszkető álla s a hulló könnyei éppolyan idegenek voltak számára, mint a látogató asszonyok durva bőre, mintha egy **álarc** sírt volna az ő megbénult arca fölött.” (Németh, 1981: 193.)

édes fiam. Úgy szokás ez a koporsó kitételekor, s a tömegben a zsebkendők már meg is indultak a nedves szemek fölé. Ő azonban nem kiáltott, és nem sírt [...]. Az anyja most odaborult a karjához s látszott, várja, hogy elsírja magát; a hátában ott érezte az ajtóba tóduló, fájdalmára kíváncsi asszonyok szemét. Vad, haragos dac öntötte el; azért sem dobom magam a földhöz. Hiába lestek, nem vágom el magam. Könny nélkül, keményen lépett a koporsóhoz, mint egy királyné, akire országnagyok figyelnek."³⁴

„– Nézze, mint egy nagyúri nő – súgta a bérlő a főügyésznek. – Csodálatos típusok akadnak köztük. – Zsófi szeme egy pillanatnyi kaszajárásában őket is látta talán, s a gondolatukat is megérezte a szereplő emberek csodás találékonyságával. – Nagy tisztesség – súgta benn a paraszt tanítás. – Eljöttek bámulni, kíváncsiak rá, hogy szakad meg más szíve – búgta a keserűség. S a szemeiben hideg dac lobogott, gyűlölet, elutasítás, keserűség."³⁵

„A pap híres ríkató pap volt. [...] Kínzó realizmussal részletezte el az egyes családtagok veszteségét, egész kis idilleket költött, melyektől ez a haláleset végképp megfosztotta őket, s minden mondata után meg-megállt, bevárta még a szólítottak zokogását, mellverését, jajongó közbeszólásait. Úgy ment végig az atyafiságon, mint a gyász adószedője, aki mindenkit fölszólít az illő adó beszolgáltatására."³⁶

A fájdalom megéléséhez közösségi szintérré erőltetett individuumon a kollektívum, a szerep elvárásai kerekednek felül. „A kétségbeesés szállta meg irtózatossággal, hogy itt áll egyetlen gyermeke koporsójánál, ez volt az ő életének az értelme, sikítania kellene, összeesni, s neki nincs egy gondolata sem. – Engem is temessenek oda – sikoltott fel hirtelen – ; engem is temessenek el, ha őt eltemetik. – S ő, aki dactól égő szemmel állt ki az udvarra, a tömeg elé, most sikongatva a gödörbe akarta vetni magát, mintha végül mégiscsak elkapta volna a tömeg várakozása. Az apja fogta fel hátulról, s míg a koporsóra megindult a rögök

³⁴ Németh, 1981: 213., 210.

³⁵ Németh, 1981: 214. „A konfliktusok káros feldolgozási módjairól, tehát magukról a neurotikus tünetekről, a karakterről, az elhárító mechanizmusokról ... állítható az is, hogy fájdalmas és végső soron szerencsétlen « megoldások », de az is, hogy bennük az én olyan extrém nehéz feltételek között születő, csodálatra méltó teljesítményei fejlődnek ki, amit nem intézhetiünk el könnyelműen mindössze annyival, hogy «patológiás és kész».” (Mentzos, 2003: 12.)

³⁶ Németh, 1981: 215. Az impresszionisztikus leírás a teljes temetési menetre, a mellékszereplőkre is kiterjed: „Oldalt az útszélen valami külsősori asszony loholt a gyerekével. Nagy, brutális asszony volt, erős pofacsontjai fölött apró, kíváncsi, ostoba szemek ültek; le nem vette volna őket Zsófiról. Ha a bámulásban kissé lemaradt, szaladni kezdett, s ahogy a gyereket maga után rántotta, az kalimpáló lábakkal úszott a levegőben.” (Németh, 1981: 215.)

zuhogása, ő följe síró asszonyfejek hajoltak. – Zsófinak, legyen eszed. Juj, Zsófi, ne káromold az Istent. – S ő mint egy megijedt beteg gyermek engedi át dacos lelkét a felényülő embereknek s a lélekkoncoló részvétnek, mely szétoldja egyéniségét, de fölold az egyéniség kínjai alól is.

*Akik tanúi voltak Zsófi hirtelen rohamának, sokat rágódtak a fiatalasszony kitörésén. Más gyászolók is kiáltoztak a sírnál s fogadkoztak, hogy a halott után vetik magukat; ez azonban csak afféle szertartás volt; ki meghatódott rajt, ki méltatlannak ítélte. Zsófinak a könnyetlen szeme, merev dereka arra vallott, hogy ő küzdött a fájdalmával. Úgy ment a koporsó mögött, mint egy lábra kelt szobor, s az egész menet bámulta a kemény természetét. Ennek a keménységnek a hirtelen megpattanása libabőrt csalt a férfiak hátára is, mintha egy acélszív robbant volna szét, s annak a szilánkjai lettek volna azok a kétségbeesett szavak. De valami elégtételt is éreztek, hogy mégiscsak meghasadt az a mozdulatlan fájdalom; s az ő segítségükre szorult a száraz szemű asszony.*³⁷

2. 3. A maga „halála”

„Megőriznek engem a halottjaim.”³⁸

A temetés után a részvét vesztegzárja veszi körül a kettős gyászt viselő asszonyt: Pordánné kommandálásai, Horváth ángyi és a gépész Lakné próbálja feldolgoztatni vele a tragédiát.

Lakné „gyermektelen asszony volt, de valamikor, amikor még az uradalomban volt uradalmi kovács az ura, állítólag született egy kislány, aki hathetes korában meghalt, s most ezt a kislányt támasztgatta a Zsófi vigasztalására. [...] hadd lássa, hogy másnak is volt bánata, s mégsem ugrott a kútba. [...] De hát az idő, kedvesem; az ember öregszik, s nem bírja mindig olyan keményen.”³⁹

Pordánné „ha nem volt ott Lakné, azt állította, hogy nem is volt ennek gyereke soha [...] ellensége volt a nyafogásnak, s jó vaskos gondolatokkal akarta életre segíteni Zsófit. Ő nem hitt semmiféle nagy bánatban, s különösen a Zsófi bánatában. [...] Már nála is érdeklődött utána megint egy férfi.”⁴⁰

Horváthné ángyi szerint „különben talán még tudta is a Jóisten, mit csinál, amikor elvette a kislányt, legalább egészen visszaadta szegény özvegynek a szabadságát.”⁴¹

³⁷ Németh, 1981: 215–216. (Kiemelés tőlem, Z. P.)

³⁸ Németh, 1981: 289.

³⁹ Németh, 1981: 221., 223.

⁴⁰ Németh, 1981: 222–223.

⁴¹ Németh, 1981: 218.

Zsófi nem fogadhatja el: „*Ilyet mondani, hogy visszaadta az Isten a szabadságomat. Ne adja vissza így az Isten senki szabadságát. [...] Ő is olyan, mint a Jób, rajta tölti Isten a rossz kedvét.*”⁴²

Az ember keresi környezete szereplőinek cselekedetei és az események mögötti motivációt, okokat. Célja, hogy a személyközi interakciókat kiszámítva uralja társas viszonyait. Oktulajdonítással (attribúcióval) él, különösen akkor, ha a megítélendő viselkedés normát sért. Hajlamos azonban arra, hogy mások magatartását, főleg hibáit belső, személyiségből eredő okokkal, míg a magáét külső, (társadalmi) szituációs helyzetekből fakadóan magyarázza. „*Az emberek többsége [...] hajlik arra a meggyőződésre, hogy az élet legfontosabb eseményei kontrollálhatók, érthetők és nem véletlenszerűen következnek be [...]. Általános az a feltételezés, hogy a negatív események nem véletlen (random) módon fordulnak elő, hogy ki-ki azt kapja, amit megérdemel, és hogy győz az igazság. [...] A lényeg itt is az, hogy az ember a maga társas környezetét bejósolhatóan, rendezettnek és jóindulatúnak (vagy éppen aktívan jóakarátúnak) észleli.*”⁴³

A trauma az ilyennek feltételezett világgépet rombolja le. Az egyént sérülékennyé és önértékelésében bizonytalanná teszi. A veszteség utáni alkalmazkodásban kellő idő után⁴⁴ szerepet játszanak a jelentéstulajdonítás és az előnykovácsolás aspektusai – egymástól függetlenül is. A jelentéstulajdonítás egyfajta elfogadható ok-okozati viszony meglétének feltételezése az események láncolatában. „*súlyos negatív eseményeket átélt személyeknél a jelentéstalálás a traumatikus esemény pozitív következményeinek vagy előnyeinek felmérése által valósul meg, ami minimalizálja, de legalábbis csillapítja az esemény negatív implikációit.*”⁴⁵

⁴² Németh, 1981: 226., 180. Meglehet, Zsófit rosszul vigasztalták, mint Jóbot a barátai (Jób 42,7). Verena Kast írja az áldozatpszichológiából kivezető utaknál: „*Az ilyen «áldozattal» akkor teszünk jót, ha helyeseljük megállapításait, s azt hangoztatjuk, hogy valóban nincs kiút abból a helyzetből, amelybe jutott, sőt segíünk neki okokat keresni arra, hogy miért nincs megoldás. Szerencsés esetben ezen a ponton előtör az «áldozat» életkedve, agressziója, és hirtelen csak azért is talál valami megoldást.*” (Kast, 2000: 211.)

⁴³ Kulcsár, 2005: 151. A fentieket, mint például a „jó állam” feltételezését is a szakirodalom alapvető attribúciós hibaként, illetve az oktulajdonítás torzításaként értékeli. (Személyközi viszonyaink észlelési hibáira is rávilágít a szociometriai elmélet: a szerepelmélettel szemben felhívja a figyelmet a társadalom, a közösség felépülésében az informális /nem látható/ kapcsolatrendszerre, amelyekben egyes érdekek sokszor felülírják a közjót.)

⁴⁴ A jelentéstulajdonítást a trauma után egy évvel, az előnykovácsolást 13–18 hónappal az esemény után vizsgálták a vonatkozó szakirodalomban. (Kulcsár, 2005.)

⁴⁵ Kulcsár, 2005: 150.

Zsófi számára elfogadhatatlanok környezete értelmezései és válaszai; az áprilisi temetéstől az év végi regényzárlatig nem találunk megbékélő interpretációra. „*Miben bízott ő annyira? A Jóistenben, aki, húszéves volt s már elvette az urát? Idezárta őt, a Kiszeláné tömlőcébe? Hát nem látja, hogy az Isten őneki ellensége; az egyiknek mindent ad; a másiktól mindent elvesz, így olvasta a Kurátor nagymama is, szegény a Bibliából, amikor még élt. [...] Ő nem várhat könnyörületet az Istentől. S ettől a gondolattól úgy megkeményedett a lelke, hogy abban már valami gyönyörűség is volt. [...] Így védekezett a reménység, a csalódás ellen.*”⁴⁶ Már nem fogadja el a felejtést,⁴⁷ mint természetes folyamatot, megátalkodott temetőjárása az ezzel szembeni tiltakozás.

Maga a normának való megfelelés válik „képmutatássá”, mivel a közösség ennek következetes betartását elképzelhetetlennek tartja. A teljes élet odaszánása⁴⁸ pedig idegenséget, értetlenséget szül, elviselhetetlen: ez áll az állandó feltételezések, pletykák mögött. A gyarlóságot, amelyet mindenki tud magáról, jó másban leleplezni. Ha azonban – akár torzult formában is – előáll a norma betöltője, az Medúza pillantás⁴⁹. Nem kell a saját tökéletlenségünkkel szembeesítő példa. Zsófi „kérői” akár a szophoklészi Kar szólama, a vad gyászt finomítani igyekvő, a belenyugvást, megalkuvást képviselők egy-egy tételmondatukkal jellemezhetők:

„– *Az akaratos embert úgyis csak az Isten állítja meg [...]. Még eleget feketünk a temetőben, az ember addig valami jót is szeretne élni.*”⁵⁰ (Kiszeláné)

„*Isten látja, én nem kívántam, de tudja az Isten, kinek hajlítja meg a derekát.*”⁵¹ (Öreg Kovácsné anyós)

⁴⁶ Németh, 1981: 179. „*Ha azt akarja mondani, hogy őt szerette az Isten, engem meg utált: igaza van. Olyan Isten is az, aki az ő gyerekeit meghagyja, az enyimet meg elrabolja.*” (Németh, 1981: 288.)

⁴⁷ A ház meszelésekor kihagyja a kisleány rajzait mutató falat: „*Volna szíved ezt bemeszelni, te utolsó, s elfelejteni azt a kis halarcot, amint a fogyó lélegzetért kapkodott. Hát szívünkben is ilyen hamar benövi a halottakat a fű. Állat az ember, vagy mi?*” (Németh, 1981: 268.)

⁴⁸ „... ez az érzés, hogy van a világon valami, amiért csakugyan az életét tudná adni, [...] nagy nyugalommal töltötte meg. Mintegy megtisztulva, ő maga dűlt végig az ágy végében, álomtalan álomba merült.” (Németh, 1981: 188.)

⁴⁹ Medúza: a görög mitológiában ’uralkodónő,’ pillantása kövé dermeszt. (Tótfalusi, 1993: 91-92.) A halállal és az elfogadhatatlannal való kényszerű és végzetes szembenézés jelképe.

⁵⁰ Németh, 1981: 162., 291.

⁵¹ Németh, 1981: 213.

„– No, nem addig van az, Zsófikám, az ember emberek közt él, és tudnia kell, mi való. [...]sok minden nem tetszik az embernek. Mi lenne, ha azt mindig kimutatnánk.”⁵² (Kurátor Ilus)

„– Szép az a nagy emlékezés, de mihaszna, ha nem segít az emberen. [...]majd bánod, hogy úgy dacoltál a fájdalomadban. Nem kell az embernek az Istennel kikezdeni. Ha valamit elvesz, ne mondjuk, hogy amit adna, az se kell. Az ember csak magának árt, ha durcáskodik. [...] Ha el is van keseredve az ember, azért ne bántsa azt, aki nem ártott.”⁵³ (Öreg Kurátor)

Két sugalmazott állítás azonban közelebb visz a túlérzékenységtől szenvedő személyiség titkához: „Az a **sértett szeretet tesz rosszá.**”⁵⁴ (Kiszeláné); „**Bocsáss meg, ez szerencsétlenség, kedvesem, nem bűn.**”⁵⁵ (Kurátor Ilus) Az újabb konfliktust generáló túlreagálások, valamint a végzetszerűség tudata, az áldozati szerep, a kikerülhetetlen sorstragédia és bűnhődés ugyanis alapjaiban rombolja le az egyén védelmi állásait, eleve kilátástalannak ítélve a harcot.

Zsófiban a fia halálának feldolgozása is közel jut a befejezéshez: mutatja vágya Imre, Kiszelánének a gróf sofőrjévé szerződtetett fia iránt, aki azonban hűgát, Marit veszi el. Testvérét ezért, lakóját pedig ennek a mesterkedésnek a kivitelezése miatt marja el magától. A szülei szervezte kérést elutasítja, végképp magára marad, majd kiszorul az élők világából: a temető lesz állandó élettere, ahová csak a falubeli bolond lány követi „gyászcsatlósul”. *Idegbeteg, megzavarodott* – így keretezi át a falu az elfogadhatatlant a szánalom fél-enyhületébe.

„Sorsa ily módon az eltévesztett reagálások tragikumával figyelmeztető. Autonómia-igényű személyiség, de autonómiáját csak egy önrombolássá torzított magatartásban képes megvalósítani.”⁵⁶

3. „HIÁBA LEPLEZTEM LE”⁵⁷

⁵² Németh, 1981: 286.

⁵³ Németh, 1981: 266.

⁵⁴ Németh, 1981: 261.

⁵⁵ Németh, 1981: 287. Ilus szavai az özvegyi állapotra vonatkozóan, Zsófi új kérése kapcsán hangzanak el. (Kiemelések tőlem, Z. P.)

⁵⁶ Görömbei, 1993: 6.

⁵⁷ „A régi, zárt paraszttársadalmakban a megszólás kétségtelen hatalmas lélekfékező, keretekbe szorító erő volt, s a túlzott paraszti tisztességérzést, amelyet Zsófi esetében a gyász még felfokozott, nemegyszer lovalta bele a moccanó asszonyi ösztönök elfojtásába. Erről azonban biztos tudomásom nem volt, hisz az én Zsófimmal

Németh László összegző szavaiból a kísérlet sikertelensége csendül ki. Zsófi alakjában függőben marad egy kérdés: „*Hősnő vagy szörny? [...] Mi ez? Erkölc s vagy erkölcs önkéntelen kritikája? Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol. Az én poklom mélyén Elektra ül.*”⁵⁸ A befogadónak azonban fel kell tennie magában a kérdést: mi az, amit neki jelent a mű? Milyen felismerésekre indítja, milyen tanulságokat tud levonni annak élményvilágából? Két dolgot mindenképpen, hiszen:

„*Az ember lényege szerint szimbólum, üzenet, amely csak akkor jön világra, ha megértették, ha elismerte valaki. [...] Mindannyiunknak szükségünk van arra, hogy létünk másokban tükröződjék, mások megértésében és szeretetében.*”⁵⁹

Ami pedig az egyént és közösségét illeti:

„*Pszichés zavarokat és hiányokat, amelyek félresikerült vagy nem létező kapcsolatok hatására keletkeztek, csak egy kapcsolat keretein belül lehet helyreállítani, illetve pótolni.*”⁶⁰

„*A kórosan felfokozott becsületérzés, amelynek más kérdés, mihez van több köze: a hiúsághoz vagy a jó lelkiismerethez – éppúgy kizárhatja az embert a társadalomból, mint az erkölcsi érzék legteljesebb hiánya.*”⁶¹

IRODALOM

A betegségek és az egészséggel kapcsolatos problémák nemzetközi statisztikai osztályozása [I–II. kötet] (2010). Szerk.: Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet. Budapest, Melánia Kiadó Kft.

ANGYAL A. (2001): Neurózis és kezelése. Holisztikus elmélet. (Kivonat.) In Szakács Ferenc, Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): *Személyiségelméletek*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 235–250.

gyerekkorom óta csak néhány közömbös szót váltottam, s hiába is váltottam volna többet, a szembe húzott kendő alá úgysem láthattam volna be; a magam betegségét azonban igenis ismertem, és sajnos, hiába lepleztem le, mert mindmáig ez a kóros becsületérzés az, amellyel ellenség s barát, heccújságíró s szeretett családtag az élet koncait is ki tudja venni a szájamból. A Gyász tárgya tehát nem a gyász, hanem a büszkeség, amely bennem kétségkívül kóros méreteken volt meg, a modellben pedig legföllebb meglehetett.” (Németh, 1985a: 323–324.)

⁵⁸ Németh, 1992: 684. „*Nem irgalmazál Te sem fiadnak, sem atyánknak egykoron*”, „*Kétszer* vágj hozzá, ha tudsz”. (Utalások az Elektra-mítosz elemeire, ugyanott. Kiemelés tőlem: ZP.)

⁵⁹ Angyal, 2001: 244.

⁶⁰ Mentzos, 2003: 268.

⁶¹ Németh, 1985a: 323.

- A *pszichiátria magyar kézikönyve* (2009). Szerk.: FÜREDI J., NÉMETH A., TARISKA P.. Budapest, Medicina Kiadó.
- BÁLINT Á. (2012): *Az identitásproblematika Németh László regényeiben*. Kézirat. A szerző szíves közlése. 1–46.
- BÁLINT Á. (2002): *Az identitásproblematika Németh László regényeiben*. *Thalassa*, 18 (1–2): 5–43.
- BÁLINT Á. (2004): *Fejezetek Németh László pszichobiográfiájából*. Pécsi Tudományegyetem. Pszichológia Doktori Iskola. Személyiséglélektan alprogram. A Ph.D. értekezés tételei. http://pszichologia.pte.hu/sites/pszichologia.pte.hu/files/files/files/dok/tezis/2005-balint_agnes.pdf (Elérés: 2011. november 22.)
- BÁLINT Á. (2009): *Télemakhosz-narratívumok a Németh László-életműben*. (Az Irgalom születése.) *Forrás*, 41 (6): 83–93.
- COMER, R. J. (2000): *A lélek betegségei*. *Pszichopatológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GÖRÖMBEI A. (1993): *Egy magatartás buktatói*. *Tiszatáj*, 45 (7): 21–27.
- KAST, V. (2000): *Kötés és oldás. Új lehetőségek a gyász és válás után*. Ford.: Liska Endre. Budapest, Európa Kiadó.
- KEMENES GÉFIN L. – JASTREBSKA, J. (1998): *Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911–1947*. Budapest, Kortárs Kiadó, 169–187.
- KERTÉSZ Á. (2005): *Vezetés- és szervezéspszichológia*. III. kötet. Budapest, TFTI.
- KOPP M. (2009): *Orvosi pszichológia*. Szerk.: Kopp Mária, Berghammer Rita. [II. átdolg., bőv. kiad. Egyetemi tankönyv.] Budapest, Medicina Kiadó.
- KULCSÁR ZS. (2005): *Veszteségélmény, jelentéstulajdonítás és előnykovácsolás. A jelentés két megközelítése*. In Kulcsár Zs. (szerk.): *Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. Budapest, Trefort Kiadó, 149–176.
- MENTZOS, S. (2003): *A konfliktus-feldolgozás neurotikus módjai: pszichoanalitikus neurózistan klasszikus és új megközelítésben*. Ford.: Szegő Andrea, Kotsis Ádám. Budapest, Lélekben Otthon Kiadó.
- NÉMETH L. (1981): *Gyász*. In Németh László: *Novellák, regények*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 49–295., 1083–1084.
- NÉMETH L. (1985a): *Az író és modelljei*. In Németh László: *Megmentett gondolatok*. Budapest, Magvető – Szépirodalmi Kiadó, 316–327.
- NÉMETH L. (1985b): *Regényírás közben*. In Németh László: *Megmentett gondolatok*. Budapest, Magvető – Szépirodalmi Kiadó, 291–302.

- NÉMETH L. (1992): Sophokles. (Tanulmány és vallomás) In Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Második kötet. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*. Budapest, Püski Kiadó.
- NÉMETH L. (1999): Pirandello színpada. In Németh László: *A minőség forradalma III*. Budapest, Püski Kiadó, 1668–1679.
- NUSSBAUM, A. M. (2013): *A DSM-5 diagnosztikai vizsgálat zsebkönyve*. Ford.: Gonda Xénia. Budapest, Oriold Kiadó
- SIMON G. (2009): A vállalt illetéktelenség: Németh László önkanonizáló gesztusairól a Gyász kapcsán. In Lengyel Imre Zsolt (szerk.): *Az ismert és elismert: az Eötvös Collegium magyar műhelye 2008. évi konferenciájának előadásai*. Budapest, Ráció, 39–48.
- TÓTFALUSI I. (1993): *Ki kicsoda az antik mítoszokban*. Budapest. Móra Könyvkiadó, 75., 91-92.

Zengő Péter

menedzser

Semmelweis Egyetem, Testnevelési és Sporttudományi Kar

(Magyar Sportmenedzsment Társaság)

cancel.zp@gmail.com